

NEV'İZÂDE ATÂYÎ'NİN SOHBETÜ'L EBKÂRİ VE İÇİNDEKİ ATA SÖZLERİ İLE DEYİMLER

MUHAMMET YELTEN

XVII. asır mesnevi edebiyatının en mühim ve tanınmış simalarından olan Nev'îzâde Atâyî 991/1583 yılında İstanbul'da doğdu.¹ XVI. asır divan şiirinin önde gelen temsilcilerinden şair Nev'î'nin oğludur. Sonradan Nev'îzâde Atâyî olarak şöhret kazanan şairin asıl adı Atâullah'tır.

Atâyî ilk tahsiline babasının yanında başlar. Babası oğlu ile yakından ilgilendiği için küçük Atâyî onun yanında ilim, şiir ve tasavvuf meclislerine girip çıkar, bu meclislerle alakalı pek çok şey dinler ve öğrenir. Atâyî babasının kendisi üzerindeki tesirlerini ve bir hoca, bir baba olarak önemini şu beyitlerle ifade eder :

Anun feyzidür dilde olan güher
Hem üstaddur bana ol hem peder
N'ola pîşvâ bilsem ol ârifi²
O Câmî-i asr idi ben Hâtifi

Ne yazık ki Atâyî, daha yetişme çağında (on beş yaşında) iken, kendisine hem baba hem de hocalığı çok iyi yaptığı anlaşılan şair Nev'î'yi 1007/1598 yılında kaybeder. Şüphesiz babasının ölümü, Atâyî'yi hayatında en çok sarsan hadiselerdendir.

Babasının ölümünden sonra onu seven ve takdir eden âlimler tarafından, artık ciddi meselelerle meşgul olabilecek bir yaşa gelen Atâyî'nin himaye edildiğini tahsiline ve terbiyesine ihtimam olunduğunu görüyoruz.

Evvvelâ Kafzâde Feyzullah Efendi'den (ö. 1611) zamanın medrese ilimlerini öğrenmeğe başlar. Yine bu sıralarda Arap dilini iyi bilen Karaca Ahmed Efendi'den (ö. 1615) ders okur.³ Tahsilini Ahîzâde Abdülhalim Efendi (ö. 1604) nezdinde ikmal eden Atâyî'nin resmî hizmete başlaması 1010/1601 yılındadır.⁴

¹ Şeyhî, *Vakâyü'l-fuzalâ*, İst. Üniv. ktp. TY nr. 1, sh. 2.; Hacı Tevfik Efendi, *Mecmu'atü't-terâcim*, İst. Üniv. ktp. TY, nr. 192, sh. 37b'de ise doğum tarihi 990 olarak kaydedilmiştir.

² Nev'îzâde Atâyî, *Sâkinâme*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi bölümü, nr. 2872, yk. 26, str. 14-15.

³ Nev'îzâde Atâyî, *Şakâyük Zeyli*, İst. 1246, sh. 539.

⁴ Nev'îzâde Atâyî, *Şakâyük Zeyli*, İst. 1268, sh. 496.

1014/1605 senesinde İstanbul'daki Canbaziye Medresesi müderrisliğini arzu eden Atâyî, zamanın İstanbul kadısı olan Zekeriyâzâde Yahya Efendi'ye tayini için rica mahiyetinde bir kıta yazıp gönderir. Bu rica cevapsız kalmaz, kırk akçe ile müderris olarak tayin olunur.

Atâyî, 1017/1608 senesinde de kadılık mesleğine intisap edip Lofça kadısı olur. 1019/1610'da Babaeski kadılığına tayin edilir. Memuriyeti Rumeli vilâyetlerinde geçen Atâyî, sırasıyla Varna, Rusçuk, Silistre, Tekfurdağı, Hezargrad, Tırnova, Tırhala, Manastır, Üsküp kadılıklarında bulunur.⁵

1044/1615 yılı başlarında Üsküp kadılığından azledilince İstanbul'a döner. Kısa bir müddet sonra İstanbul'da ölen Atâyî babasının Şeyh Vefa Türbesi haziresindeki mezarının yanına gömülmüştür. Atâyî'nin ölüm tarihi kaynaklarda farklı olarak kaydedilir.⁶

ESERLERİ

Nev'izâde Atâyî'nin eserleri, manzum ve mensur olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır.

Manzum eserleri :

1. *Divan* : Türkiye kütüphanelerinde oldukça fazla nüshası bulunan mürettep bir eserdir. Divanda 1 mensur dîbaçe, 1 miraciye, 31 kaside, 1 muaşşer, 3 tahmis, 3 müseddes, 2 miraciye ve 299 gazel mevcuttur. Divan içinde bulundurduğu kaside ve gazeller bakımından farklı önem taşır.⁷

2. *Hamse* : Atâyî'nin *Hamse*'sini meydana getiren mesneviler aşağıda gösterilmiştir :

a. *Sâkînâme* : 1026/1617 yılında Silistre'de yazılmış olan mesnevi, klasik mesnevilerde görülen bölümlerin dışında Hisarlar hakkında geniş ilgiye sahiptir. İddialı bir düşünce ile yazılan *Sâkînâme*, konusu itibarıyla İran şairlerinin mesnevilerinin dışına çıkar. Meyden, şarap meclislerinden, hoş ve güzel şeylerden söz etmek gayesini takip eden Atâyî, eserlerinde daha çok mahallî unsurlara ve hususiyetlere yer vermeyi tercih etmiştir. Eser, feülün feülün feülün feul vezni ile kaleme alınmıştır.

b. *Nefhatü'l-ezhâr* : 1034/1625'te Tırnova'da yazılmıştır. Dinî ve ahlakî mahiyet taşıyan mesnevide Atâyî, padişahların kendi mevki ve ihtirasları uğruna memleketi felakete sürüklemelerini ayıplar. Padişaha yaranmak için

⁵ Prof. Dr. Abdülkadir Karahan, "Nev'izâde Atâyî", *İA*, İst. 1964, c. IX, s. 226.

⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, İst. 1971, c. 1, s. 724; Hacı Tevfik Efendi, *Mecmuatü't-terâcim*, İst. Üniv. Ktp. TY nr. 192, s. 37b (1044/1634); Şeyhî, *Vakâyiü'l-fuzalâ*, İst. Üniv. ktp. TY nr. 81, s. 4; Muhammedü'l-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, Süleymaniye Ktp. Bağdath Vehbî, nr. 1159 (1045/1635); Rıza *Tezkiretü's-şuarâ*, İst. 1316, s. 70-71 (1046-1630) olarak kaydedilmiştir.

⁷ Nev'izâde Atâyî, *Divan*, Millet ktp. Ali Emiri Manzum Eserler, nr. 302.

dalkavukluk yapan vezir ve mevki düşkünün insanlara, şairlerin methiyeler yazdıklarını, bu şekilde değerlerini düşürdüklerini anlatır. Halbuki asıl dile getirilecek konu şarap ve mahbubun methidir, şair bunu yapmalıdır, der. Müfteilün müfteilün fâilün vezninde yazılmış olan mesnevi, yirmi nefha ve yirmi destandan meydana gelmiştir.

c. *Sohbetü'l-ebkâr* : Atâyî'nin mesnevileri içerisinde en hacimli olanıdır. Eser fâilâtün fâilâtün fâilün vezni ile yazılmıştır.

d. Heft Hân : 1036/1626 Yılında yazılmıştır. *Hamse-i Atâyî*'nin dördüncü mesnevisidir. Atâyî, Nizâmî'nin *Heft Peyker*'i tarzında bir eserin mükemmel sayılabilmesi için ne gibi özellikler taşıması gerektiğini göstermek gayesiyle kaleme aldığını, mesnevisinin "sebeb-i telif" kısmında anlatır. Şair, konu, mekân ve şahıs tipleri ile bunlar arasındaki uyumsuzluğu belirten düşüncelerini geniş şekilde dile getirir. Bu tenkitçi fikirlerinin ışığı altında eserini kaleme alır. Mesnevi fâilâtün mefâilün fâilün vezni ile yazılmıştır.

e. *Hilyetü'l-efkâr* : *Hamse*'nin beşinci mesnevisini oluşturması gereken *Hilyetü'l-efkâr*'ın tam metni mevcut değildir. *Hilyetü'l-efkâr*'ın hem Atâyî'nin eseri olduğunu hem de beşinci mesneviyi teşkil ettiğini, eldeki bilgileri ve malzemeyi sistemli bir şekilde değerlendirerek ispat eden Agâh Sırrı Levend olmuştur.

Agâh Sırrı Levend, Tahir Olgun Beyin yardımıyla bulduğu 110 beyitlik *Hilyetü'l-efkâr* parçasını latin harfleriyle neşretmiş ve zaman içinde eserin mutlaka bulunacağı inancını belirtmiştir.⁸

Aradan uzun süre geçmesine rağmen, bugün de eser hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

3. *Hadâ'ikü'l-hakâik fi Tekmiletü's-şakâ'ik*

Nev'izâde Atâyî'nin mensur eserleri arasında en ehemmiyetli ve faydalı olanıdır. Taşkoprüzâde'nin *Şakâ'ikü'l-nu'mâniyye fi Ulemâü'd-devletü'l-Osmaniyye* adlı, başlangıçtan itibaren Osmanlı İmparatorluğunda yaşamış ulemâ ve şeyhlerin hal tercümelerini anlatan Arapça eserin, Edirneli Mecdi tarafından Türkçeye tercümesini, bıraktığı yerden zamanına kadar getirdiği kıymetli bir eserdir. Esere kısaca *Şakâyık Zeyli* de denilmektedir. Atâyî'nin Üsküp kadılığı sırasında 1044/1634 yılında tamamladığı *Şakâyık Zeyli*, İstanbul'da basılmıştır.⁹

4. *El - Kavli'l-hasen fi cevâbilkavilimen.*

Fıkıh sahasında Arapça yazılan ve Atâyî'nin ilmî kudretinin bir delili olan eserdir. Eserin bir nüshası İstanbul Ragıp Paşa kütüphanesi 576 numarada mevcuttur.

⁸ Agâh Sırrı Levend, *Atâyî'nin Hilyetü'l-efkâr*'ı, Ankara 1948.

⁹ Nev'izâde Atâyî, *Şakâyık Zeyli*, İstanbul 1268.

5. *Münşeât* : Sekiz mektuptan ibaret olan eser, üslup ve muhteva bakımından fazla önem taşımaz.¹⁰

6. *Siyer-i Veysî'ye Zeyl* :

Atâyî'nin yarım kalmış bir eseridir. Veysî'nin tamamlayamadığı bu eseri Atâyî de tamamlayamadan ölmüştür.

SOHBETÜ'L - EBKÂR :

a. Yazılış sebebi :

Hamse yazmaya kararlı olan Atâyî, *Sohbetü'l-ebkâr*'ı *Hamse*'sinin üçüncü mesnevisi olarak kaleme alır.

Şair bir bahar mevsiminde bir kaç arkadaşı ile kırlara gezmeğe giderler. Çimende otururlarken arkadaşlarından biri cebinden Câmî'nin *Sübhâtü'l-eb-râr*'ını çıkarır. İçerisinden birkaç parça okurlar ve beğenirler. Fakat Farisî bilmeyen bazı arkadaşları bu kitabın Türkçeye tercüme edilmesini isterler. Atâyî itiraz eder. Tercümenin iyi bir şey olmadığını, şairlerin buna tenezzül edemeyeceğini söyler. Arkadaşlarından biri : O halde sen de *Sübha-i câmî* gibi eser meydana getir, mademki Mahzenü'l-esrâr'a karşı bir eser yazdın bari eserlerinin sayısını beşe tamamla teklifinde bulunur. Şair tevazu gösterir, itiraz eder. Fakat arkadaşları ısrar ederler, nihayet kabul eder.

Atâyî mesnevisinin "sebeb-i te'lif" bölümünde eserini niçin yazdığını kendi ifadesiyle şöyle dile getirir :

Bir zaman kim hatt-ı nakkâş-ı bahâr
İtdi mecmû'a-i verdi halkâr
Şa'sa'a hâme-y-idi kudretten
Sebze bir kıt'a idi cennetden
Cemreler düşdi tâze vü ter
Lâle pîrâhenine saldı şerer
Biz dahı evden olup âvâre
Düşdük ezhâr gibi gülzâre
Bir iki yâr-ı sühan - perver ile
Nükte - perdâz ü gazel-güster ile
Eyledük sahn-ı çemende meclis
Gussa bîgâne vü şâdî mûnis
Çıkarup cöngini bir ehl-i sühan
Şâh-ı gül gibi hemân koynundan
Didi kim Sübha-i Câmî'dür bu
Reşk-i âsâr-ı Nizâmî'dür bu
Fâl idüp açdı o dürr-i hüneri
Saçdı bir 'ikd - ile bezme güheri

¹⁰ *Münşeât*, İstanbul Üniv. Ktp., *Mecmua*, nr. TY 4097.

Lâk bir iki zarîf-i Rûmî
 Mes'ele olmayacak ma'lûmî
 Didiler söylemiyor bize kitâb
 Teremân olsa biri virse cevâb
 Ben didüm terceme olmaz makbûl
 Tercemân olmağı kim ide kabûl
 Ehl-i dil tercemeden 'âr eyler
 'Âriyet sahibini hâr eyler
 Vakf-i ma'nî kişiye mülk olmaz
 Sübha'ya öyle güzel silk olmaz
 Olcak bezme güher - rîz beyân
 Sözümi cümle begendi yârân
 Âkıbet döndi didi biri bana
 Bilmezin anı bunu ben ammâ
 Sen de nazm eyle getir meydâne
 Sübha - vâri güher-i şeh - dâne
 Mahzen'i çünki tetebbu' itdün
 Tarhda nice tasannu' itdün
 Bunu da başkaca bir genc eyle
 Bâri gencîmelerün penc eyle
 Didüm iy yâr-ı ma'ârif - güster
 Sözlerün nazma degil câna deger
 Tatalum nazm olma penç kitâb
 Hazret-i Şeyh'e güç olmaz mı cevâb
 Açdı efsûn-ı niyâz - ile deri
 Aldı götürdüğü denlü güheri
 Oldı Câmî'ye dahı fethü'l-bâb
 Buldı vâfir güher-i âlem-tâb
 Kimisin sübha idüp Ebrâr'a
 Tuhfe itdi kimisin Ahrâr'a
 Oldı ol gence Nevâyî de revân
 Eyleyüp peyrevî-i üstâdân
 İtdi manzûme-i pâkin tahmis¹¹
 Dizdi hakka ki 'aceb 'ikd-i nefîs

b. Yazıldığı tarih ve yeri :

Atâyî eserini ne zaman yazdığını mesnevisinin sonunda manzum tarih düşürerek belirtmiştir. Aşağıdaki beyitlerde yazılış tarihi ve yeri açık şekilde görülür :

¹¹ Sohbetü'l-ebkâr, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 3615, yk. 155b-157 a.

Kalmadı hâsılı ikbâl-i amel¹²
 Sohbetün âhırudur geldi kesel
 Şehr-i Tırhala'da bu nazm-ı benâm
 Bin otuz sekiz senesi oldu tamam
 Ya'ni nüzhet-geh-i ejderhâ
 Oldı bu genc-i hüner âmâde

Ayrıca *Sohbetü'l-ebkâr*'ın bitirilişi dolayısıyla eserin sonunda bir de tarih düşürülmüştür :

Sübha - sıfat Sohbetü'l-ebkâr'da
 Oldı ma'ânî-yi güher tâb-nâk
 Didi uran 'ukde-i hatmin anun¹³
 Nazmına târîh zihî nazm-ı pâk

c. Eserin bölümleri

Mesnevi, besmelenin yazı olarak tasviri ve manevî bakımından tesirinin anlatıldığı bölüm ile başlar ve aşağıda gösterilen bölümleri ihtiva eder :

Tahmid, münâcât, na't, mi'râc, IV. Murad'ın methi, Şeyhülislâm Yahya'nın methi. Bu bölümlerden sonra 40 sohbet ve herbiri bir sohbeti takip eden 40 dâstan yer alır. Her dâstan, sohbetteki konularla ilgili bir hikâyeyi içinde bulundurur.

Sohbet ve dâstanlar başlıklar halinde aşağıda gösterilmiştir :

1. sohbet : Aşkın maddî ve manevî önemi.
 dâstan : Behram'ın insan ve hükümdar olarak özellikleri ve oğlunun aşk hikâyesi.
2. sohbet : İbadetin hikmeti.
 dâstan : Hazreti Ali'nin ibadet ve devlet işlerine gösterdiği titizlik ve bağlılığı anlatılır.
3. sohbet : İlim ve irfanın değeri.
 dâstan : Mesihî hakîmle Şeyhülislâm'ın sohbeti.
4. sohbet : Alçakgönüllülüğün ehemmiyeti.
 dâstan : Gazne hükümdarı Sultan Mahmud'un hikâyesi.
5. sohbet : İlim ve hikmetin sağlanması için gösterilen gayretin, insanda mevcut olan her türlü kötülükleri yok edeceği fikri dile getirilir.
 dâstan : Eflatun'un hikâyesi.
6. sohbet : Tembelligin kötülüğü çalışmanın faydaları anlatılır.
 dâstan : Tembel taife ile adalet timsali Hazreti Ömer'in hikâyesi.

¹² *Sohbetü'l-ebkâr*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 3615, yk. 233b.

¹³ *Sohbetü'l-ebkâr*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi bölümü, nr. 3615, yk. 233b.

7. sohbet : Ölüm ve ölüm sonrası dile getirilir.
dâstan : Ruhun mahiyeti, Atâyî'nin ruhla ilgili görmüş olduğu bir rüya ile ifade edilir.
8. sohbet : Gençlere kötü niyetlerle yaklaşan kimselere hitap edilir. Yetişme çağındaki gençleri baştan çıkarmanın kötülükleri anlatılır.
dâstan : Muhtelif mevzularda yapılan sohbetlerden hisse alınmasını tavsiye eder. Yani kıssadan hisse fikri işlenir.
9. sohbet : İnsanın hayat biçimini, Allah'ın kendisine vermiş olduğu akıl, idrak gibi değerler yardımıyla seçmesini tavsiye eder.
dâstan : İskender'in hikâyesi.
10. sohbet : Bahtın insan hayatındaki yeri ve önemi.
dâstan : Emevî hükümdarı Mervan'ın hikâyesi.
11. sohbet : Rüşvet ve zararları.
dâstan : Osmanlı İmparatorluğunda bir ara iktidar olan bilgisizlik ve bilgisizlerin yapmış olduğu işler, hüznü verici bir şekilde dile getirilir. Dâstanın sonunda bu kötü durumdan kurtulmanın yolları keşfedilir, huzur ve selâmet yeniden teessüs edilir.
12. sohbet : Adaletli ve merhametli olan hükümdarların bir ülke için faydaları, zalim, cahil üstelik de akılsız olanın yapacağı zararlar hikâye edilir.
dâstan : Kötü vasıflara sahip Mısır hükümdarı Karakuş'un devri tavsif edilir.
13. sohbet : İnsanları değerlendirmede ferâset, zeka ve basiretin ehemmiyeti söz konusu edilir.
dâstan : Nûşinrevân'la kısa boylu, fitneci bir şahsın hikâyesi anlatılır.
14. sohbet : Fazilet ve himmetin ehemmiyeti.
dâstan : Saffâriilerin kurucusu Leys oğlu Yakub'un hükümdar olmadan önceki heves ve arzuları anlatılır.
15. sohbet : Kerem ve ihsan mevzusu işlenir.
dâstan : Husrev ile komutanının hikâyesi.
16. sohbet : Gerçek muhabbet ve sadakatın önemi.
dâstan : Birbirlerine olan muhabbet ve sadakatlari yardımıyla helâk olmaktan kurtulan iki dostun hikâyesi.
17. sohbet : Yalan söylemenin zararları üzerinde durulur.
dâstan : Nişabur ülkesinin hâkimi Mansur ile yalancı ve düzenbaz bir şahsın hikâyesi.
18. sohbet : Güzel söz ve güzel konuşmanın tesiri ve faydaları.
dâstan : Mısır hükümdarı Hâkim'in ülkesine yaptığı zulümler anlatılır.

19. sohbet : Aklın mahiyeti ve insan hayatındaki önemi.
 dâstan : Sultan Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün Kayser'le olan mücadeleleri anlatılır.
20. sohbet : İyi niyet ve samimiyetle yapılan yardımlaşmanın zaruruluğı ve faydaları ifade edilir.
 dâstan : Bağdat'ta ün yapmış bir şeyhin Emîr ile olan münasebetlerini anlatılır.
21. sohbet : Kadınlara düşkün olan kimseleri, onların kötülüklerine karşı uyarır.
 dâstan : Mısır sultanı ile güzel cariyesinin hikâyesi.
22. sohbet : Daha çok gençlerin mübtelası olduğu içkinin zararlarını anlatır. Yetişme çağındaki gençleri bu kötü maddeye karşı uyarır.
 dâstan : İçkili eğlencelerin gençler üzerinde meydana getirdiği kötü sonuçlar bir örnekle anlatarak gençleri uyanık olmaya davet eder.
23. sohbet : Hırs, hased ve cimriliğin zararları dile gerilir.
 dâstan : Cömert padişahla güzel konuşan, nüktedân fakat, cimri nedimin hikâyesi.
24. sohbet : Sabır ve sabırlı olmanın faydaları.
 dâstan : Hazreti İsa ile şerîr bir şahsın hikâyesi.
25. sohbet : Zina yapmanın haram olduğunu ve zina yapan kimselerin pek çok kötülüğü yapabileceği anlatılır. İnsanları böyle bir kötülükten uzak kalmaları için uyarır.
 dâstan : Kadınlara düşkün bir gencin, uğradığı felâketi anlatır.
26. sohbet : Güleryüzlü ve yumuşak olmanın faydalarından söz edilir.
 dâstan : Erdeşirin hikâyesi.
27. sohbet : Sert ve kırıcı olan kimselere hitap edilen sohbette, kabahğı kötüler, karşılık beklemeden yapılan cömertliğı metheder.
 dâstan : Abbasi halifesi Me'mun'un adaleti ve cömertliğı anlatılır.
28. sohbet : İnsanın kendi duzur ve selâmeti için diline hâkim olmasını öğütler ve dile hâkimiyetin gerekli olduğunu ifade eder.
 dâstan : Nasrettin Hoca'nın hikâyesi.
29. sohbet : Cömertlik ve cömertliğın faziletleri konu edilir.
 dâstan : Eliaçık, gönlü zengin Hâtim ile Rum Kayser'inin hikâyesi.
30. sohbet : Arzu ve isteklerin esiri olan kişileri şehvete karşı uyarır. Nefislerini terbiye etmelerini nasihat eder.

- dâstan : Nefsinin esiri olmuş bir delikanlı ile perikızının hikâyesi.
31. sohbet : Yapılacak bütün işlerde ihlasın ve samimiyetin ön planda olması gerektiği fikri işlenir.
- dâstan : Emevî halifesi Abdülaziz oğlu Amr'ın ihlas ve adaleti hikâye edilir.
32. sohbet : Güvenilir ve itimat edilir bir kişi olmanın faziletleri anlatılır.
- dâstan : Belh padişahı ile ihtiyar bahçivannın hikâyesi.
33. sohbet : Şecaatin önemi ve fazileti.
- dâstan : İsfahan Hâkimi Mansur ile Timur'un hikâyesi.
34. sohbet : Şiirden bahsederek şairlere hitap eder.
- dâstan : Nizamî ile Kızıl Arslan'ın hikâyesi.
35. sohbet : Kazanın karşısında rızadan başka yapılacak hiç bir şeyin olmadığını ifade eder.
- dâstan : Zahid ile hüdhüdün hikâyesi.
36. sohbet : Edep konusuna yer verilir.
- dâstan : Köle ile Efendinin hikâyesi.
37. sohbet : Sözünde durmanın faziletleri.
- dâstan : Sözüne sadık olmayan Karamanoğlu ile Osmanlı padişadının hikâyesi.
38. sohbet : Doğruluğun önemi.
- dâstan : Hırsızlık, yankesicilik ve soygunculuğun kötü sonuçlarını anlatır.
39. sohbet : Hafifmeşrep delikanlıları uyarıcı nasihat.
- dâstan : Yeni yetişen erkeklere düşkün bir kimse ile alımlı bir delikanlının hikâyesi.
40. sohbet : İnsanların, ihtiyar, düzenbaz kadınlara karşı uyanık olmaları için öğütler verir.
- dâstan : Düzenbaz bir kadın ile açığöz bir adamın hikâyesi.

Kırkıncı dâstanı "hatîme-i kitab" takip eder. Bu bölümle mesnevi tamamlanır.

d. Nüshaları :

Atâyî'nin Hamsesi'nin Türkiye ve yurt dışındaki kütüphanelerde bulunan nüshalarının sayısı 65'i bulmaktadır.¹⁴

Biz İstanbul'daki çeşitli kütüphanelerde Atâyî'nin Hamse'sinin yaklaşık 44 nüshasını tespit etmiş durumdayız. Bu nüshalar içinde *Hilyetü'l-efkâr* hariç diğer mesneviler mevcuttur. Ayrıca *Hamse*'yi meydana getiren

¹⁴ Dr. Tunca Kortantamer, *Nevî'zâde Atâyî ve Hamse'si*, İzmir 1982, basılmamış doktora tezi s. 138).

mesnevilerin müstakil yazmaları da bulunmaktadır. Ama, bunların sayısı Hamse'ye nispetle daha azdır.

Sohbetü'l-ebkâr'ın İstanbul kütüphanelerinde iki müstakil nüshası mevcuttur.¹⁵

Burada bütün nüshaların özelliklerini belirtmek yerine yalnız, makalemiz için esas kabul ettiğimiz nüshayı tavsif etmeği uygun bulduk.

Süleymaniye kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi bölümü, 3615 numara da kayıtlı olan *Hamse* nüshasının mesnevileri şöyle sıralanmıştır: *Heft-Hân* (1b-68a), *Nefhatü'l-ehâr* (69b-146b), *Sohbetü'l-ebkâr* (147b-233b), *Sâ-kînâme (Âlemnümâ)* (234-273).

Bizim, ihtiva ettiği atasözleri ve deyimlerini tespit ettiğimiz *Sohbetü'l-ebkâr* mesnevisi bu nüshanın 86 yapraklık kısmını teşkil eder. 21 satır halinde yazılmış olan nüshanın yazılı kısmı dikdörtgen içine alınmış ve konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazılı olup ayrıca, etrafı düz çizgilerle çevrelenmiştir. Yazı talik, kağıt abadi taklidi, istinsah tarihi ve müstensihi yazılı değildir. Kitap ölçüleri: (215×69)mm. olan nüshanın cildi kahverengi meşin, şemseli ve mikleplidir.

İdelim besmeleyi hâdî-yi râh
Baş Yürisün kâfile-i hamd-i ilâh
Didi uran 'ukde-i hatmin anun
son Nazmına târîh "zihî nazm-ı pâk

Atasözleri ve deyimler

Atasözü: Halk tarafından söylenen, kendi içinde kapalı bir ifadesi olan, öğretici bir muhteva ve yüksek bir şekil taşıyan söze denir.¹⁶

Atasözleri, Türkçe'nin ilk yazılı metinlerinden bu güne gelinceye kadar muhtelif edebî eserlerde yerini almıştır. Bir çok divan şairimiz, şiirini süslemek, fikirlerini muhkemleştirmek, söylemek istediğini açık ve net bir şekilde nakletmek için atasözlerine baş vurmuştur.

Atâyî de mesnevisinde zaman zaman konuşulan dilin deyim ve atasözlerinden yararlanmış. Onun atasözlerini kullanması uygun ve isabetli bir tarzda olmuştur. Hiç bir zaman aşırılığa kaçarak şiirine hakim kılma-
mıştır. Ayrıca atasözlerini mısra ve beyitleri arasına yerleştirirken yapılarını bazan değiştirmiş bazan da aslî şekilleriyle almıştır. Deyimleri ise böyle bir disiplin içinde değil, çok ve kendi yapıları ile kullanmıştır.

Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış kelime toplulukları¹⁷ olarak tarif edilen deyimler, Atâyî'nin beyitlerine canlılık kazandırmıştır.

¹⁵ Süleymaniye ktp., Zühdü Bey bl., nr. 187, aynı kütüphane Kâsidecizâde bl., nr. 401.

¹⁶ Ömer Faruk Akün, "Atalar Sözüne Dair" Şadırvan, s. 28, Ekim 1949.

¹⁷ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ankara 1984, s. 49.

Tenkitli metnini hazırladığımız *Sohbetü'l-ebkâr* mesnevisinin ihtiva ettiği ata sözleri ve deyimlerini tespit etmiş bulunuyoruz. Tespitimizde Süleymaniye kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi bölümü, 3415 numarada kayıtlı olan nüshayı esas aldık. Ata sözü ve deyim ihtiva eden beyitlerin altındaki yaprak ve satır numaraları bu nüshaya aittir. Ata sözlerinin yaşayan karşılıkları Ö. Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* adlı eserinden tespit edilmiştir. Ata sözleri ve deyimler ayrı olarak beyitlerin ilk mısralarına göre sıralanmıştır :

'Av'av itdükçe yol üzre segler
Sâkit olursan o da vaz geçer

SHM, yk. 199b/13

"İt ürür kervan yürür."

(Ö. A. Aksoy, s. 276, nr. 1271)

Başı bin kerre urursan taşa
Ne yazılsa gelecekdür başa

SHM, yk. 220a/20

"Başa yazılan gelir."

(Ö. A. Aksoy, s. 161, nr. 446)

Didedür aşka viren neşve-i mül
Katlanur görmeyicek dide gönül

SHM, yk. 171a/10

"Göz görmeyince Gönül katlanır."

(Ö. A. Aksoy, s. 246, nr. 1036)

Ebr-i nîsân ile mânend-i şitâ
Olmadı cem' zinâ-y-ıla gınâ

SHM, yk. 200b/14

"Zinâ ile gına bir arada olmaz."

(Aksoy'da yok)

'Eylese sengi n'ola pâlâheng
Nahl-i pür - miyveye korlar çün seng

SHM, yk. 152a/9

"Meyveli ağacı taşlarlar."

(Ö. A. Aksoy, s. 318, nr. 1517)

İşte vardum dimez irdükçe kazâ
Bir delîl ister - isen işte sana

SHM, yk. 220b/6

"Kaza geliyorum demez."

(Ö. A. Aksoy, s. 288, nr. 1361)

Kim bakar tâli'-i mevlûda velî
Kutlu gün çak toğuşından belli

SHM, ykl 175a/15

“Kutlu gün doğuşundan bellidir.”

(Ö. A. Aksoy, s. 310. nr. 1533)

Kimde kim çoğ ola 'ahdü ikrâr
Az olur restî-yi kavl ü karâr

SHM, yk. 213b/15

“Yemini çok olanın doğrusu az olur.”

(Aksoy'da yok)

Koca iblîs ise aslın dimedi
Yimişin yi ağacın sorma didi

SHM, yk. 231a/20

“Üzümü ye de bağını sorma.”

(Ö. A. Aksoy, s. 369, nr. 1949)

Nazar it câm u surâhîde hele
Yol olur çünkü gönülden gönüle

SHM, ykl 110b/9

“Gönülden gönüle yol olur.”

(Ö. A. Aksoy, s. 243, nr. 1015)

Oldı gencîne-i esrâr beden
Can çıkar çıkmaz o hergiz dilden

SHM, yk. 213a/20

“Can çıkar huy çıkmaz.”

(Aksoy'da yok)

Olmadı devre girelden meh ü sâl
Çok sühan sâdık u çok mâl helâl

SHM, yk. 213b/14

“Çok söz yalansız çok mal haramsız olmaz.”

(Aksoy'da yok)

Var mı te'sîrde sözden nebtîz
Tigden keskin ü hançerden tîz

SHM, yk. 188a/23

“Kalem kılıçtan keskindir.”

“Söz kılıçtan keskindir.”

(Aksoy'da yok)

Sabr iden maksadın elbette bulur
Bu kara gün de geçer bir gün olur

SHM, yk. 178b/21

“Sabreden derviş muradına ermiş.”

(Ö. A. Aksoy, s. 340, nr. 1728)

“Sabrın sonu selâmettir.

(Ö. A. Aksoy, s. 340, nr. 1730)

Seyr iden diye sipihrün tabağın
Şimdi buldı dahı çölmek kapağın

SHM, yk. 190n/10

“Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş.”

(Aksoy'da yok)

Sonma sikke-i irşâdı kalur
Bir meseldür er ölür adı kalur

SHM, yk. 221a/10

“At ölür meydan (nalı) kalır, yiğit ölür şan (namı) kalır.”

(Ö. A. Aksoy, s. 346l nr. 147)

Ta'n iden kendüyi eyler rüsvâ
'Av'av-ı segle bulanmaz deryâ

SHM, yk. 219b/20

“Köpek havlaması ile deniz bulanmaz.”

“İtin havlaması buluta zarar vermez.”

(Aksoy'da yok)

Tatlu sözle açılır hısn-ı hasîn
Devirür tağı kelâm-ı şîrîn
İndürür murgı seçer şahından
Çıkarur ef'iyi sûrâhından

SHM, yk. 188b/1-2

“Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.”

(Ö. A. Aksoy, s. 359, nr. 1882)

Tecrübe ehli bunu böyle bilür
Kim ki çok söyler - ise çok yanılır

SHM, yk. 213b/20

“Çok bilen (söyleyen) çok yanılır.”

(Ö. A. Aksoy, s. 192, nr. 666)

Ya düşe sâye-i devlet başa
Ya kona zâg ü zaganlar lâşe

SHM, yk. 217a/3

“Ya devlet başa ya kuzgun leşe.”

(Aksoy'da yok)

DEYİMLER :

Ahdini lâzıme-i 'ahde bile

Baş vire virmeye ser - rişte ele

SHM, yk. 223a/3087

Ser verip sır vermemek. "Kendisine söylenen bir sırrı ne olursa olsun, ne kadar sıkıştırılırsa sıkıştırılsın başkasına söylememek, ağzı pek olmak."

(Ö. A. Aksoy, s. 870, nr. 6786)

'Ahd ü peymânına yok zerre' amel

Karaman bahşîşi meşhûr mesel

SHM, yk. 223b/3109

Karaman bahşîşi : Rüşvet

(Aksoy'da yok)

Ahir ağız bir idüp yârânı

Didi iy hüsn ü bahânun kanı

SHM, yk. 227a/3264

Ağız birliği etmek/Ağzı bir : Aynı şeyi söylemeyi veya yapmayı daha önceden aralarında kararlaştırmış olmak.

(Ö. A. Aksoy, s. 439/442, nr. 2224, 2258)

'Âleminde ola kendi her - dem

Tuymaya ger yıkılırsa âlem

SHM, yk. 180a/1332

Dünya yıkılsa umurunda değil : "Hiç bir şey ile ilgilenmez, sorumluluk duygusu taşımaz, tasasız, kaygısız."

(Ö. A. Aksoy, s. 618, nr. 4122)

'Aşkdan çünkü ola zerre eser

Ahir anun işin altın eyler

SHM, yk. 166a/518

İşini altın eylemek : "Başarıya ulaştırmak."

(Aksoy'da yok)

Aşura naz-ıla istiğnâyı

Başına teng kıla dünyâyı

SHM, yk. 151b/168

Dünyayı başına dar etmek. "Çok sıkıkmak, çok bunaltmak."

(Ö. A. Aksoy, s. 616, nr. 4103)

Bakmayup zelzelesine bedenün

Üstüne ditrer-idi nârvenün

SHM, yk. 214a/2729

Üstüne titremek : "Bir şeye çok sevgi, özen ve ilgi göstermek. Çok sevdiği şeyi, kimseye, bir zarar gelmesin diye dikkatle korumak."

(Ö. A. Aksoy, s. 923, nr. 7361)

Bakma yüz görmüş olanun yüzine
Şâiri dinle gelürsin sözine

SHM, yk. 194a/1902

Yüz görmek : "Tecrübeli olmak."

(Aksoy'da yok)

Sözüne gelmek : "Birinin söylediğini sonradan kabul etmek."

(Ö. A. Aksoy, s. 882, nr. 6929)

Bakmaz il destine ehl-i gayret

'Ar yok mı kanı insâniyyet

SHM, yk, 168a/858

El eline bakmak : "Çalışıp gayret göstermeden başkasının yardımını beklemek."

(Aksoy'da yok)

Baş virür dost yolında gûyâ

Âşinâsına sunar bir elma

SHM, yk. 182a/1422

Baş vermek : "Canını feda etmekten çekinmemek, canını vermek."

(Ö. A. Aksoy, s. 516, nr. 3039)

Bir bûy-i serve heva-dâr giçer

Şimdi başında kavak yeli eser

SHM, yk. 160a/515

Başında kavak yeli esmek : "Kendi havasına düşüp hiç bir şeyden haberi olmamak, gerçekleşmeyecek şeyler düşünerek vakit geçirmek."

(Ö. A. Aksoy, s. 513, nr. 3011)

Bir gözi kara seg-i âvâre

Bûm - veş gece kuşu zen-pâre

SHM, yk. 201b/2202

Gözü kara : "Korkusuz, atılgan, tehlikeye aldırılmaz."

(Ö. A. Aksoy, s. 687, nr. 4846)

Gece kuşu : "Kadın düşkününü, kadınları gözetleyen."

(Ö. A. Aksoy, s. 662, nr. 4574)

Bir mukavvî kırı kâlbür bu

Sûret-i cehl-i mürekkebdür bu

SHM, yk. 166b/794

Cehl-i mürekkeb : "Cahilliğinin farkında olmayış, katmerli cahil."

(Aksoy'da yok)

Bir tedârikle ide müşkili hal
Nâmı dillerde kala darb-ı mesel

SHM, yk. 221b/3034

Namı dillerde kalmak : “Kendisi yok olduktan sonra adı anılmak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 435, nr. 2181)

Bu haber bağırını deldi topun
Yüreği ağızına geldi topun

SHM, yk. 216b/2819

Bağırını delmek : “İçine işlemek, çok dokunmak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 503, nr. 2904)

Yüreği ağızına gelmek : “Birdenbire çok korkmak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 954, nr. 7707)

Bu kühen-mühlis o hâli göricek
Rahm ü şefkat ciğerüm delse gerek

SHM, yk. 191a/1781

Ciğerini delmek : “Acıklı bir durum, kişiyi dayanılmaz bir üzüntü içinde bırakmak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 567, nr. 3580)

Bulmağa genc-i defînin güherün
Altın üstüne getürdüm o yirün

SHM, yk. 157a/408

Altını üstüne getirmek : “Bir şey bulmak için karıştırmadık yer bırakmamak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 467, nr. 2527)

Çeşm-i âşık gibi demler sürmiş
Dehrde yaş yaşamış iş görmüş

SHM, yk. 194a/1897

Dem sürmek : “Hoşça vakit geçirmek.”

(Aksoy'da yok)

Yaş yaşamak iş görmek : “Hayat görüşü artmak, tecrübe kazanmak, tecrübe sahibi olmak.”

(Aksoy'da yok)

Dizdiler bir nice 'ıkd-i fâhir
Kıssadan hisse alındı vâfir

SHM, yk. 172a/1017

Kıssadan hisse almak : “Bir hadiseden ders almak, anlatılan bir hikâyeden ders ve ibret almak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 785, nr. 5876)

Döndi çıkmaz sokaga kizb ü hiyel

Ötesi çıkmaz o yoldan dön gel

SHM, yk. 186b/1592

Çıkmaz sokağa dönmek : “Çözümlemeyecek, içinden çıkılamayak bir duruma düşmek.

(Aksoy'da yok)

Eser-i zelzele-i savletden

Yıldızı düşdi irüp vakt-i fiten

SHM, yk. 176a/1177

Yıldızı düşmek : “Talihi ters dönmek.”

(Aksoy'da yok)

Gamze-i yâri görüp dil verme

Göz göre uğrıya yol gösterme

SHM, yk. 171a/967

Göz göre (göre) : “Belli ve apaçık olarak, herkesin gözü önünde.”

(Ö. A. Aksoy, s. 681, nr. 4780)

Gamzenün mekri de olmaz ebedî

Ur didi-y-se sana öldür dimedi

SHM, yk. 226b/3240

Vur dedikse öldür demedik ya : “Bir dileği yerine getirirken aşırılığa düşene karşı, dilek sahibince sitem yollu söylenir.”

(Ö. A. Aksoy, s. 928, nr. 7417)

Gâv mişâne nigâhiyle tamâm

Virür ol mîre süser gibi selâm

SHM, yk. 187b/1631

Süser gibi selâm vermek : “Nezaketsiz şekilde selâm vermek.”

(Aksoy'da yok)

Çiderek tullugın olur sonı kem

Altın adın bakır eyler âdem

SHM, yk. 176a/1190

Altın adını bakır etmek : “Kötü işler yaparak itibardan düşmek, iyi adını, uygunsuz davranışlarıyla kötüye çevirmek.”

(Ö. A. Aksoy, s. 466, nr. 2516)

Gûyiyâ tâze sebû-yı hummâr

İçdüğü ayru giderdi herbâr

SHM, 198b/2086

İçtiği ayru gitmek : “Pek samimî ve sıkı fıkı olmak.”

(Aksoy'da yok)

Hâkim olan buna agâh gerek
Dili uzun eli kûtâh gerek

SHM, yk. 177a/1205

Dili uzun eli kısa olmak : “Şunu bunu incitecek şekilde söz söyleyip, başarılı iş yapmamak.”

(Aksoy’da yok)

Hâk-i ten kim bir avuç toprakdur
Hep yukardan geçinen alçakdur

SHM, yk. 164b/681

Yukardan geçinmek : “Kendisini karşısındakinden üstün görmek, kibirli olmak.”

(Aksoy’da yok)

Hâl-i ruhsâr ki bu hâli görür
Âteş üstinde turur gibi turur

SHM, yk. 162a/602

Ateş üstünde durmak : “Acele etmek, acelesi olmak, şüpheli ve tereddütlü olmak.”

(Aksoy’da yok)

Harf atup eyleme halka âzâr
Urma ağız tüfegi-y-le herbâr

SHM, yk. 205b/2370

Harf atmak : Kırıcı itici söz söylemek, söz atmak.”

(Aksoy’da yok)

Hâ yazarsa döne ‘ayn-ı bakara
Başını yara gözünü çıkara

SHM, yk. 232b/3488

Başını gözünü yarararak yapmak : “Bir işi eksik, yanlış, kusurlu olarak yapmak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 515, nr. 3029)

Her taraftan virür ahbâba haber
Yaraşur dense ayaklı defter

SHM, yk. 232b/3482

Ayaklı defter : “Pek şeyden haber veren, çok konuda bilgisi olan âlim kimse.”

(Aksoy’da yok)

Hücrede kapuyı dîvar etmiş
Rište vü sûzeni derkâr itmiş

SHM, yk. 189a/1707

Kapı duvar (olmak) : “Kapı çok çalındığı halde açılmamak, içerden ses gelmemek.”

(Ö. A. Aksoy, s. 765, nr. 5662)

İki kat olsa belâ bârından
Merd olan dönmeğe ikrârından

SHM, yk. 213a/2688

İki kat olmak : “Çok darda kalmak, sıkıntı içinde bulunmak.”

(Aksoy'da yok)

İline eyledi yârün ol ân
Didi gel 'ahde vefâ eyle hemân

SHM, yk. 228b/3325

Ahde vefa etmek : “Sözünde durmak, sözünü tutmak, sözünü yerine getirmek.”

(Aksoy'da yok)

İtdiler sonra nedâmetle figân

Ana baba günü idi o zamân

SHM, yk. 209 b/2532

Ana baba günü : “Kimsenin kimseyi tanıyamayacağı kadar kalabalık, karışık ve telaşlı durum.”

(Ö. A. Aksoy, s. 469, nr. 2553)

İtdi ta'zîr lisan oynatdı

Hâceyi hâsılı pek ıslatdı

SHM, yk. 206a/2403

Lisan oynatmak : “Azarlamak.”

(Aksoy'da yok)

Kendüni böyle tağıtma zînhar

'Aklını başuna cem' it yüri var

SHM, yk. 171a/962

Kendini dağıtmak : “Kendini bırakmak, her şeye karşı ilgisiz kalmak.”

(Aksoy'da yok)

Aklını başına toplamak : “Akılsızca davranışlarda bulunmaktan kendini kurtarmak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 456, nr. 2408)

Kimine vesvese virür şeytân

Şerhası gibi bürür gözünü kan

SHM, yk. 226a/3208

Gözünü kan bürümek : “Son derece öfkelenip her türlü kötülüğü yapabilir hâle gelmek.”

(Ö. A. Aksoy, s. 690, nr. 4878)

Mâlihulyâ-y-ile egler gönlin
Kuru sevdâ-y-ıla egler gönlin
SHM, yk. 175b/1175

Kuru sevda : “Umutsuz ve güçsüz sevgi, aşk.”
(Aksoy’da yok)

Merd-i meydan ki çeke tığ-i hadîd
Olur elbette yâ gâzi yâ şehid
SHM, yk. 217a/2847

Ya gazi ya şehit olmak : “Cesur olan kişinin savaşta gazi veya şehit olması kaçınılmaz bir durumdur.”
(Aksoy’da yok)

Oldı devletlüler etfâl - sıfat
Oğlan oyuncağı oldı devlet
SHM, 177n/1241

Oğlan oyuncağı olmak : “Bir işin sık sık yön ve biçimini değiştirerek, küçümsenir duruma düşürmek.”
(Aksoy’da yok)

Ol perîye idüp efsûnı eser
Girdi ol dem içine şeytânlar
SHM, yk. 231a/3428

İçine şeytan girmek : “Kalbini kötülük kaplamak, kötü düşünmeye başlamak.”
(Aksoy’da yok)

Sözini söz idemez ol merdûd
‘Ademe nice virür kimse vücûd
SHM, yk. 187a/1594

Sözünü söz etmek : “Sözünü dinletmek, sözüne inandırmak.”
(Aksoy’da yok)

Terbiyet çok kaba kor insânı
Habbeyi kubbe ider bûstânı
SHM, 179b/1305

Habbeyi kubbe etmek : “Önemsiz bir şeyi abartmak, büyük bir meseleymiş gibi görüp göstermek.”
(Ö. A. Aksoy, s. 701, nr. 4984)

Tuyacak havsalaya çalamadı
Kendin ol dağdağadan alamadı
SHM, yk. 199a/2103

Kendini alamamak : “Yapmamayı edememek, kendini tutamayıp yapmak.”
(Ö. A. Aksoy, s. 777, nr. 5792)

Yir komaz kâzibe kizbi aslâ
Teng olur başa yalancı dünya
SHM, yk. 186b/1593

Yalancı dünya : “Geçici, ölümlü dünya.”

(Aksoy'da yok)

Yolda gördüm o şeh-i hûbânı
Gûyiyâ itmiş ayak dîvânı
SHM, yk. 172b/1027

Ayak divanı : “Ayak üstü acele yapılan toplantı.”

(Aksoy'da yok)

Zen gibi zâni-i şûm ahmakdur
Halk içinde yalımı alçakdur
SHM, yk. 201a/2178

Yalımı alçak olmak : “İtibar ve değerli olmamak.”

(Ö. A. Aksoy, s. 933, nr. 7465)

Zurna - zen gibi üfürme lâfı
Hele miskalleye bir etrâfı
SHM, yk. 186b/1591

Lafı üfürmek : “Yerli yersiz konuşmak, yalan söylemek.”

(Aksoy'da yok)